

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
ЖАНА И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.09.394 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда *УДК 801:809.434.1 (043.3)*

КОШМАТОВА ЖЫЛДЫЗ ЖАНЫШБАЕВНА

**Т.КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДАГЫ
ТЕРС ЭМОЦИЯНЫ ТУЮНТКАН ТИЛДИК БИРДИКТЕРДИН
СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ**

Адистиги: 10.02.01. – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2011

Диссертациялык иш Баткен мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору,
профессор **Усубалиев Б.Ш.**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Маразыков Т.С.

филология илимдеринин кандидаты
Ботобекова А.Т.

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

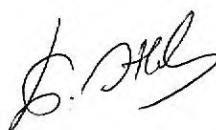
Диссертация **2011-жылдын 8-апрелинде саат 10.00дө** Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту жана И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетиндеги филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д.10.09.394 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.

Диссертациялык иш менен КР Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2011-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Жайлообаев Б.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Адам баласынын ааламды же курчап турган дүйнөнү, андагы ар түрдүү маалыматтарды эмоциясыз кабыл алуусу мүмкүн эмес жана ал анын төрөлгөнүнөн баштап калыптанып, ошонун негизинде жашоосунун психологиялык, физиологиялык жана биологиялык муктаждыктары канааттандырылат. Кезегинде мындай керектөөлөр сырткы чөйрөгө, б.а., экинчи тарапка тилдик жана тилдик эмес каражаттар аркылуу жеткирилет. Мунун ичинен маалымат берүүнүн, пикир алышуунун көбүрөөк үлүшүн тилдик бирдиктер ээлейт. Анткени адамдарда ички эмоцияларды сыртка чыгаруу, аны экинчи бир адамга билдирүү, өз оюн, көз карашын жана сезимдерин чагылдыруу сөз, сүйлөм же кеп, текст аркылуу ишке ашары закон ченемдүү көрүнүштөрдөн. Көпчүлүк илим тармагында алсак, психологиялык иликтөөлөрдө эмоциянын психологиялык маңызы, өзгөчөлүгү, калыптанышы, ал эми медицинада эмоциялардын адамдын ден-соолугуна тийгизген таасири ж.б. айтылып келет, бирок лингвистикада эмоциянын тил илиминен алган орду, аткарган кызматы, эмоцияны тилдик жактан изилдөөнүн кереги барбы же жокпу деген суроолорго так жооп берилбей, атайын илимий изилдөөнүн очогунан орун албай келет. Эмоциясыз жашоого жана чындыкты кабыл алууга мүмкүн эмес, демек, оң жана терс эмоцияларысыз да турмуштун оң, тескей жактарын сезип туюуга болбойт. Демек, адамдагы эмоциялар негизги психикалык-тилдик каражаттардан болгондон кийин, аны ар тараптан канык, терең изилдөө зарыл. Себеби бул аркылуу адам өзүн-өзү, б.а., өзүндөгү эң негизги деп эсептелген татаал кубулуштун маңызын түшүнөт. Жалпысынан, эмоцияны мындай жаатта изилдегенибиз менен, ал: оң, терс жана орток, бейтарап же аралаш деген түрлөргө бөлүнүп, алардын ар бири өзүнчө иликтөөнү талап кылат. Анын үстүнө, терс эмоцияны туюнтуучу тилдик бирдиктер өзүнүн эмоциялуулугу, экспрессивдүүлүгү, образдуулугу жана сүрөттүүлүгү, өзгөчө адамга таасир берүүсү менен тилдин башка каражаттарынан айырмаланат. Ошондуктан терс эмоцияны психологиялык, биологиялык жана физиологиялык категория катары таануу менен бирге, аны тилдин каражаты деп эсептөө да зарыл.

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тил илиминде ушул кылымдын баш жагында гана эмоциялык-экспрессивдик маани, аны туюнтуучу тилдик бирдиктер өңдүү маселеге көңүл бурулуп, ал атайын иликтөөнүн объектисине айлана баштады. Буга мисал катары З.Ажыбаеванын А.Жакыпбектин «Теңири Манас» романынына негизденип жазган «Зат атооч сөздөрдө эмоциялык – экспрессивдик маанилердин берилиши» (2003), А.Кожанын «Түрк жана кыргыз тилиндеги эмоциялык-экспрессивдик маанини туюнтуучу каражаттар жана алардын семантикалык топтору» (2009) деген өңдүү кандидаттык диссертацияларын көрсөтсөк болот. Арийне, бул эмгектер бир эле маселени ар тараптан карап, аны терең чечүүгө өбөлгө түзүп жаткандыгын, белгилүү бир деңгээлде бири-бирин толуктап турарын тана албайбыз. Бирок ошентсе да, эмоциялык мааниге байланыштуу тактоолорду талап кылган теориялык маселелер арбын эле учурайт. Айталы, эмоциянын табият-маңызы, анын тилде туюнтулушу менен эмоциялык, экспрессивдүү жана баалоо маанилеринин өз ара карым-катышы өңдүү маселелер алигече атайын иликтөөнүн объектисине чыга элек. Бул маселе азыркы лингвистиканын актуалдуу маселелеринин бири экендигин эске албаганда деле, жогорудагы маанилерди терең изилдөө - учурдун талабы. Ошондуктан, алардын ар бирин (эмоциялык,

экспрессивдүү, баалоо маанилерин) өз алдынча жана бирге-чогуу келген учурларына басым жасап, алардын ортосундагы чекти бөлүп, ажыратып талдоо – биринчиден, аталган маанилердин табиятын ачса, экинчиден, актуалдуу маселенин чечилишин шарттайт.

Жогоруда биз кыргыз тил илиминде, жалпы эле түркологияда эмоциялык-экспрессивдүү тилдик бирдиктер маселеси жаңыдан гана колго алына баштагандыгын белгилеп өткөнбүз. Бул жагынан алганда, кыргыз тил илиминде эмоция жана эмоциялык мааниге арналган иликтөө иши түгүл, чакан илимий макала да жарык көрө элек. Алсак, эмоциялык маанини жалпы жонунан, оң жана терс маани (баа) деп бөлгөнүбүз менен, мунун ар бири өз алдынча териштирилүүгө муктаж. Себеби кээде бир эле сөз контексттик мааниден, берилүүчү ой-идеядан, каармандын же жазуучунун психологиялык маанайынан улам, оң маани терс мааниге, терс маани оң мааниге өтүп кетиши мүмкүн. Мына ушундай учурларда тилдик бирдиктерди мунусу оң, тигиниси терс маанини жаратат деп айтуу бир топ кыйынчылыктарды туудурат. Демек, оң жана терс эмоцияны билдирген тилдик бирдиктердин ар бири өз алдынча териштирилүүгө тийиш. Мунун ичинен, терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин семантикалык топторун териштирүү – олуттуу маселелерден. Мына ушундай жагдай-шарттардын өзү эле изилдөөбүздүн актуалдуулугун айкындап турат.

Илимий иштин максаты – терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктерди өзгөчө каражат катары кароо менен, алардын семантикалык топторун Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын мисалдарынын негизинде аныктоо. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

1. Эмоция жана эмоциялуулуктун лингвистикалык табиятын ачып берүү аркылуу анын алкагында эмоциялык лексиканын: оң, терс жана оң-терс же энантиосемиялык эмоциялуу-боёктуу деген түрлөрүн көрсөтүү;
2. Эмоция, эмоциялуулук, баалоо жана сезим түшүнүктөрүнүн өз ара карым-катышын териштирүү менен, алардын окшоштук- айырмачылыктарын ачып берүү;
3. Эмоциялык, баалоо, экспрессивдүү маанилеринин ар биринин өз алдынча жана бирге жуурулуша келген учурларына көңүл буруп, алардагы жекеликтерди, жалпылыктарды аныктоо;
4. Эмоциялуулуктун синоним, антоним жана омоним кубулуштарында туюнтулушун сыпаттоо;
5. Терс эмоциянын тилдик жана психологиялык табиятын иликтөө;
6. Тилдеги жана кептеги орой, одоно /вульгаризм/ сөздөрдүн лексикалык системадан алган ордун көрсөтүү;
7. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнтуучу тилдик бирдиктерди семантикалык топторго бөлүштүрүү.

Диссертациялык иштин изилдөө объектиси жана предмети. Иштин **предмети** - «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктер жана алардын семантикалык топтору. Ал эми изилдөө **объектиси** – кыргыз тилиндеги эмоциялуу-экспрессивдүү жана баалоочу маанини билдирүүчү тилдик каражаттар.

Диссертациянын методологиялык негиздери жана изилдөө методдору. Иш кыргыз тилинин бардык бөлүмдөрүнүн методологиялык негиздерине таянуу менен

аткарылды. Сыпаттама ыкма менен эмоциялык, экспрессивдик жана баалоо маанилери иликтенсе, семантика-стилистикалык, лексика-стилистикалык жана салыштырма, ык-амалдары аркылуу “Сынган кылыч” романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктер териштирилип, ал эми сөз-образ ыгы менен аталган тилдик бирдиктердин семантикалык топтору аныкталды.

Иштин илимий жаңылыгы. Эмгекте кыргыз тил илиминде биринчи жолу эмоция, эмоциялуулук категориялары ар тараптуу талдоого алынды. Ошондой эле эмоциялуу, экспрессивдүү жана баалоо маанилеринин өз алдынча жана бирге-чогуу келген учурлары жана ал маанилердин жалпылык, айырмачылыгы териштирилгендиги да иштин жаңычылдыгына күбө боло алат. Диссертацияда мындай маанилер чогуу-бирге келген учуру эмоциялык-экспрессивдик-баалоо мааниси деген аталыш менен берилет. Үчүнчүдөн, иштин негизги жаңычылдыгы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктер жана анын семантикалык топтору жаңы өңүттө иликтенгендигинде жатат. Бул жагынан алганда, ишибизде жалпы түрк тил илиминде алгачкы жолу терс эмоцияны туюнтуучу тилдик бирдиктер семантикалык жактан ар тараптуу талдоого алынгандыгын атайы белгилей кетүү зарыл.

Коргоого сунуш кылынган жоболор:

- Эмоция, сезим жана баалоону жалпылык-жекелик түзүлүшүндө талдоо - аталган аталыштардын табиятын терең ачат.

- Эмоциялык, баалоочу жана экспрессивдүү маанилер өз ара тыгыз байланышта болгону менен, ар биринин өзүнө гана таандык бөтөнчөлүгү да бар. Бул маанилер айрым учурда бирге жуурулуша келсе, кээде алардын ар бири өз алдынча да колдонулат.

- Эмоциялык маани синонимия, антонимия жана омонимия кубулуштарынын алкагында талданса, анда ал өзүнүн көркөмдүк күч-дараметин алда канча таасирдүү кылып туюнтат.

- Орой, одоно маанидеги сөздөрдү (вульгаризм) лексикалык өзгөчө каражат катары кароо керек.

- Терс эмоция-маани көп катмарлуу келет, ар бир катмар өзүнө таандык бөтөнчөлүккө ээ, ошондуктан аны ич ара бир канча майда топко бөлүштүрүп кароо зарыл.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Диссертация кыргыз тил илиминде жаңыдан гана изилдене баштаган эмоциялык-экспрессивдик жана баалоочу маанилердин табият-маңызынын терең ачылышына, маани маселесинин аныкталып-такталышына көмөктөшүү менен, аталган проблемалар боюнча иликтөө иштерди жүргүзүүгө теориялык негиз боло алат. Мунун ичинде лексика, стилистика, лексикалык стилистика илими үчүн теориялык маалымат-материалдарды берет. Диссертациянын материалдарын лексикология, стилистика, кеп маданияты, тексттин теориясы, көркөм окуу предметтери боюнча сабактарды өтүүдө, атайын курстарды, дарстарды окууда жана практикалык иштерди жүргүзүүдө, ошондой эле аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын жазууда кеңири колдонсо болот. Түшүндүрмө, поэтикалык жана котормо сөздүк, сүйлөшмөлөрдү түзүүдө да диссертациялык ишибиз чоң көмөк көрсөтөрү шексиз.

Диссертациянын апробацияланышы. Иштин негизги мазмунун түзгөн материалдар ОшМУнун мамлекеттик тил кафедрасында 2 жолу (2003-2004), Баткен

мамлекеттик университетинин мамлекеттик тил жана тарых, дүйнөлүк тилдер, кыргыз тили жана адабияты, түркология кафедраларынын биргелешкен кеңейтилген жыйынында, Кыргыз Республикасынын УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңешинде, Чүй мамлекеттик университетинин кыргыз жана орус филологиясы кафедрасында талкууланган. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча республикалык жана регионалдык илимий конференцияларда баяндамалар жана билдирүүлөр жасалды. Изилдөөнүн багытына байланыштуу БатМУнун гуманитардык-педагогикалык факультетинин студенттерине кыргыз тили, адабияты дарсттарынан атайын курс, атайын семинар «Мектептерде кыргыз тили сабагында Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын окутулушу», «Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктер» деген темада автордук сабак өтүлөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: Диссертацияда Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктерди изилдеп, аларга талдоо жүргүзүү жана семантикалык топторду аныктап бериши диссертанттын кыргыз тил илимине кошкон салымы болуп саналат. Жогоруда белгилегендей, мындай бөлүштүрүү буга чейин эч бир эмгектерде берилген эмес. Демек аталган изилдөө кыргыз тил илиминин бардык бөлүмдөрүнө керектүү болгон тийиштүү материалдарды бере алат.

Иштин курамы. Диссертация киришүүдөн, эки баптан, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана милдеттери, изилдөө ык-амалдары, илимий жаңылыгы, жоболор, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, иштин апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Биринчи бап «Эмоциялык маани – лингвистикалык категория катары» деп аталып, анда эмоция жана эмоциялуулук, сезим, баалоо аталыштарына жалпы мүнөздөмө берилип, эмоциялуу, баалоо жана экспрессивдүү маанилер талданат. Ошондой эле тилдеги эмоциялуулуктун синоним, антоним жана омоним кубулуштарындагы туюнтулушу да мисалдардын негизинде терең талдоого алынат.

1.1. Эмоция, эмоциялуулук, баалоо жана сезим түшүнүктөрү. Эмоция аталышын ар бир илимдин тармагы ар түрдүүчө иликтейт. Бул жагынан алганда, «эмоция» жана «эмоциялуулук» аталыштары тилдик татаал категориялардан болуп, ар кандай кырдаалда бирин-бири шарттап, толуктап турган түшүнүктөрдөн экендиги талашсыз. Алсак, эмоция – адамдагы эң татаал кубулуштардан, анын маңызында сырткы жана ички дүйнө жөнүндөгү маалыматтардын мээге келиши, айлана-чөйрөгө карата болгон мамиленин биринчи планга чыгуусу жана маалымат кабарларынын жекеликке биригиши сыяктуу адамдын психикалык ишмердүүлүгүнөн тарта белгилүү бир пикирди, баалоону же мамилени туюнткан маалымат-кабар, сөзгө айланганга чейинки учуру каралат. Мына ошол кабыл алынган маалыматты адам каалайбы, каалабайбы, белгилүү бир эмоция менен кабылдайт, алсак, китеп, гүл, кыз, асман деп коёлу, аталган предмет-аталыштарды бирдей эмоция менен кабыл алууга мүмкүн эмес. Ошентип, эмоция – адамдагы тубаса шартсыз рефлекс, ал ар бир адамда ар башкача болуп, адамдын дүйнөнү кабылдоосун, сезим-туюмун кошо чагылтат. Пикир алмашууда бул ымдоо (мимика), жаңсоо, жамдоо (жест), кеп, сөз,

кыймыл-аракет аркылуу ишке ашат. Натыйжада, ички кабыл алуу процесси сырткы маалымат берүү кубулушуна айланып, бул экинчи тарапка оң жана терс баалоо аркылуу туюндурулат. Адамдагы оң эмоциялар сөзсүз түрдө позитивдүү, ал эми терс эмоциялар негативдүү болуп бааланат. Кандай гана баалоо болбосун, ал эмоциясыз жаралбайт, ошондуктан алар көбүнчө чогуу, бирге келишет да, оң, терс жана нейтралдуу же аралаш деген баалоо сезимдерин туюнтушат. Демек, эмоция баалоого караганда биринчи экендиги талашсыз.

Эмоция менен сезим түшүнүктөрү да өтө тыгыз байланыштагы аталыштардан. Ошондуктан алардын колдонулушу, реализацияланышы боюнча төмөнкүдөй эки жагдайды белгилей кетүү шарт: кээде бир эле сөздүн, сөз айкашынын ичинде экөө тең бирге, чогуу келсе, айрым учурда ар бири өз-өзүнчө келе берет. Алсак, *жакшы көрөм* же *жек көрөм* деген учурларда сезим менен эмоция бирге ишке ашканын байкоого болот. Мында бир эле эмоция ошол эле сезимди, а ошол эле сезим эмоцияны туюнтуп калгандыктан, алардын кайсынысы сезим, кайсынысы эмоция экенин ажыратууга мүмкүн эмес. Ушундай жагдай-шарттарда аларды бөлүп кароо бир топ кыйынчылыкты жаратат. Бирок бул көрүнүш дайыма эле сактала бербейт. Алардагы олуттуу айрамчылыктардын бири – эмоция тирүү организмдердин баарына мүнөздүү, а сезим адамдарда гана боло турган социалдык категория экендигинде. Бул жааттан алганда, келечекке болгон ишеним, атуулдук парз ж.б.у.с. сезимдер адамдарда гана болорун, ал эми жактыруу, каалабоо, эркелөө ж.б. эмоциялар жаныбарларда да болорун баса белгилегибиз келет. Бирок кээде «*өзүмдү жаман сезип турам, бутумдун ооруусун сезип жатам*» деп айтылып калган учурлар да кездешет. Мындай жагдайда адамдын же жаныбардын белгилүү бир органынын сезгенүүсү ал каалайбы, каалабайбы анын аң-сезиминен сырт же жаратылыштан берилген мүнөзүндө болорун эске алуу зарыл. Себеби оору-сыркоо, илдет-өлүмдү жаныбар эмес, адам да башкара албайт. Андыктан мындай табигый кубулуштарды сезүү эмоциясы менен тыгыз байланышта кароо дурус.

Жыйынтыктап айтканда, эмоция жана баалоо, сезим түшүнүктөрү адамдагы ар түрдүү эмоцияларынан тарта белгилүү бир ички сезимди билдирген абалын, субъективдик мамилесин, баалоосун, интеллектуалдык ой жүгүртүүсүн, көз карашын, анын этика-эстетикасын чагылтуучу негизги физиологиялык жана психологиялык, социалдык баалуу жактарынын бири катары анын ишмердүүлүгүнүн негизин түзө алат.

1.2. Эмоциялуу, баалоо, экспрессивдүү маанилер жана алардын өз ара карым-катышы. Тил илиминде эмоциялуулук жана экспрессивдүүлүк түшүнүктөрү мурдатан эле териштирилип келатса да, бул маселе боюнча азыркы күнгө чейин бир беткей, бирдиктүү ой-пикир, тыянак чыгарыла элек. Мунун бир себеби алардын табиятынын татаалдыгында, пайдаланылыш өзгөчөлүгүндө, колдонулуу алкагынын кеңдигинде жана окшоштугунда жатат. Айталы, эмоциялык мааниде биринчи кезекте субъектинин экинчи тарап, нерсе, кубулуш, же объект жөнүндөгү ички ой толгонуулары, мамилеси, көз караштары жана жеке өзүнө гана таандык ички сезимдери камтылат. Алсак, *Нүзүп обдулуп тура: - Эмне?!- деп чаңырып жиберди (110)* жана *Ийиниңиз кубанып чыксын, бек ага...- деди Исхак, бир ууртун жымыйып, суук тиктеп (531)* деген мисалдарда эч кандай баалоо да, экспрессивдүү да маанилер жок, биринчи сүйлөмдө ачуулануу, жини келген учурдун жеткен чегиндеги эмоция, ал эми экинчисинде какшыктоо, мыскылдоо сезимдери

берилди. Демек, эмоциялык маанини өз алдынча маани катары карасак болот. Ал эми баалоо маанисинде субъектинин белгилүү бир эмоциялык абалы жана биринчи кезекте анын объектиге карата болгон оң же терс деп эсептелген ички пикири, жеке мамилеси, көз карашы берилет. Мисалы: 1) *Кыз кезинде баары жакшы, жаман катын кайдан чыгат?* 2) *Жакшы кызбы, жаман катынбы, сага баарыбир эмеспи?* Биринчи сүйлөмдө жалпысынан кыз-келиндерге карата баа берилсе, экинчи сүйлөмдө тескерисинче, экинчи тарапты кемсинтүү, шылдыңдоо эмоция-сезимдери туюндурулуп, эч кандай кыз-келин бааланган жок. Демек, баалоо жана эмоциялык маани дайым эле бири-бирине дал келе бербейт деген бүтүм чыгарууга болот. Бирок көп учурларда эки маани тең камтылып, бир сүйлөм ичинде же текстте баалоо менен эмоциялуулуктун бирге жуурулушуп берилгенине күбө болобуз, мындай кырдаалда эмоциялык-баалоо мааниси жаралат. Бул жагдай, албетте, контекст, интонация менен тыгыз байланыштуу. Мисалы: - *Бекзада имиш?* деген сүйлөмдү ала турган болсок, мында баалоо да, эмоция да камтылып, бул эки маани биригип келип эмоциялык-баалоо маанисин туюндурган. Келтирилген мисал айкындап тургандай, эмоциялык мааниби, же баалообу, же эмоциялык-баалоо маанисиби, үчөөнүн ар бирин аныктоодо контекст менен кептик кырдаал-шарт зор мааниге ээ.

Экспрессивдүү мааниде биринчи кезекте сүрөттүүлүктү, көркөмдүүлүктү, кооздукту күчөтүп берүү жана экинчи тараптын же окурмандын, угуучунун эстетикалык ырахаттануусун камтуу кызматы турат. Алсак, *Келиндин жүрөк арзуусу жел менен учуп, ыргалышкан гүлдөрдү аралап, ак баш кулунчактын башында башаттын бошошун күтүп, күндү тиктеп бейпил сайрап отурган сарала чымчыктан нары кетип, тынч абага сиңип жатты* (27) деген сүйлөмдү кыскача түшүндүргөндө, келиндин ички сезимдеринин уйгу-туйгу болуп жатканын белгилөөгө болот, ошол сезимдер экспрессивдүүлүк менен шартталып келип, аталган сүйлөмдүн таасирдүүлүк, образдуулук жана көп маалыматтуулук деңгээлин арттырган. Экспрессивдүүлүк деп – тилдеги же кептеги өзгөчөлөнүп айтылган, белгилүү бир көркөм ыргактуулукта келген, образдуу, элестүү сөздөр аркылуу айтылуучу ойдун таасир берүүсүн күчөтүүчү маанини атоого болот.

Тилде жогоруда аталган үч маани биригип келген учурлар көп эле учурайт. Мисалы: *Өзүңүз...жан дүйнөңүз...куп келишкен периште экенсиз* (113). Мында, биринчиден, суктануу эмоциясы, экинчиден, сулуу, келишимдүү айым катары баалагандыгы, үчүнчүдөн, анын сулуулугун периштеге салыштырылгандыгы сүрөттөлгөн. Натыйжада, аталгандардын баарынын биригүүсү сүйлөмдүн ажарын ачып, сүйлөм таасирдүү, көркөм, образдуу, боёктуу болду. Тилдин үч компоненти (эмоциялуу, баалоо, экспрессивдүү маани) бир сүйлөм ичинде биригип да, тескерисинче, ар бири өз алдынча да келе берет. Алар биригип келген учурда, ар тараптан өнүккөн, көркөмдүүлүк менен да, жеке ички сезим, баалоо, пикир менен да ширелишкен, тилдин бардык көркөм элементтерин камтыган таасирдүү жана көркөм сүйлөмдүн түзүлгөндүгүн байкоого болот. Бирок аларды окшош түшүнүктөр катары кабыл алууга болбойт.

1.3. Эмоциялык маанинин лексикалык бирдиктер аркылуу туюнтулушу.

Көркөм чыгармаларда тилдик да, кептик да кубулуш, каражаттардын бардык түрүнүн колдонулары – бул тилдик жана кептик факт. Ошенткен менен алардын кээ бир түрлөрү башка каражаттарга салыштырмалуу бир топ басымдуу орунду ээлээрин жана көркөм чыгармага көбүрөөк кызмат кыларын белгилөө зарыл.

Мындай каражаттарга синоним менен антоним сөздөрдү киргизүүгө болот. Синонимдер көркөм чыгармаларда орунсуз кайталоолорду болтурбоо максатында гана колдонулбастан, ал оң жана терс боёктуулукту, ойду, көз карашты берүүнүн жыйынтыктуулугун шарттап, кайсы бир кубулушту элестүү берүүдө, каармандын образын жаратууда же анын белгилүү бир кырдаалдагы психологиялык ал-абалын, ой толгонууларын ачып берүүдө баалуу каражат боло алат. Мисалы: *Эркеликтен жинди өскөн, чыргоо, ачуулуу, андан калса ордодогу кошоматчылардын кошоматы, шарап, катын, айланасындагы кишилердин жаман жүрүмү, оңолбой турган кылып бузган, тиртеңдеген арык бала болчу (60)*. Бул мисалда тилдик синонимдер да (*жинди өскөн, чыргоо*), (*ачуулуу, тиртеңдеген*), контексттик синонимдер да (*кошомат, шарап, катын, жаман жүрүм*) катышып, Мадалихандын образын тереңдеткен, анын акылсыздыгы, бузулгандыгы, туура эмес жолго азгырылгандыгын таасын туюндурган жана андагы контексттик синонимдер көркөм чыгармага өзгөчө өң-түс берип, ошол мезгилдеги ордо көрүнүшүн, андагы адамдардын кылган иш-аракеттерин, бузулган чөйрөнү таамай, даана жана ачык сүрөттөгөн. Демек, синонимдер оң же терс боёктуулукту, ойду, көз карашты кайсы бир каарманга карата жазуучунун жактыруусун (симпатиясын) жана жактырбоосун (антипатиясын) билдирүүдө натыйжалуу каражат болуп, айтылуучу ой, идеяны окурманга же угуучуга кыска, таасын, образдуу кылып жеткире алат.

Ал эми антоним сөздөр текстте ойду жалпылап берүүдө активдүү лексикалык кубулуш катары каармандардын карама-каршы маанайларын чагылтууда, ошондой эле жашоодогу ар түрдүү оош-кыйыштарды, андагы көрүнүштөрдү сүрөттөөдө негизги каражаттардын бири болуп саналат. Антонимдердин аз же көп санда колдонулушу чыгарманын темасына жана идеясына тикеден-тике байланыштуу. Көркөм чыгармада антонимдер ар кандай стилдик фигураларда колдонулуп, айтылуучу ойду так, кыска кылып туюндурат же аны курчутуп, ага кандайдыр бир көркөмдүк татым берип, анын эмоциялуу-экспрессивдүүлүгүн арттырат. Айтор, көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде антоним сөздөрдүн колдонулуш алкагы менен ык-амалы өтө кең жана ар түрдүү. Алсак, жеке турганда карама-каршы маанини бере албаган, бирок белгилүү бир жагдай, шартка жараша тигил же бул контекстте гана карама-каршы маанини билдирген сөздөр же контексттик антонимдер алда канча образдуу келет. Мисалы: *...кайран баатыр, кайран бек, асылдан күткөн дүйнөм деп, аялуу жаным биргем деп алпечтен, жанга өлчөп алып жүргөн, койнундагы ак жыландын кесиринен душманга сырын алдырып, көй тууган моокун кандырып, узун бою пас болгон, кызыл өңү боз болгон, өзү издеп өлүмүнө кез болгон...*(252). Мында автор жеке турганда бири-бирине карама-каршы мааниде болбогон *асылдан күткөн дүйнөм, жаным биргем* жана *ак жылан, кызыл* жана *боз* тилдик каражаттарын контекстте антонимдеш мааниде чиркелештире колдонуп, айтайын деген ой, идеясын сыйымдуу жана элестүү берүүгө жетише алган. Антонимдер нерсенин, предметтин, кубулуштун карама-каршы жагын гана сүрөттөө менен чектелбестен, каршы коюлуудан биригүүгө, бөлүнүүгө, бейтарап абалга келүүгө чейин жетишип, ойду таасирдүү, таамай берүүгө өбөлгө түзөт. Мисалы: 1) - *Абил, атаң Каракаш-бий, кудай бейишин берсин, кайран агабыз жакшы адам эле, мына сен да жаман болгон жоксуң, атадан арта туулбасаң кем туулбадың, айтчы жарыгым, бу Кудаяр амирин туткан элге не жакшылык убада кылыптыр /46-47/.* 2) – *Жакшы атанын кашык менен жыйнаган мүлкүн жаман уул чөмүч менен чачып түгөтөт деген ырас*

/53/. Арийне, *жакшы - жаман* жана *артык - кем* сөздөрү антоним сөздөрдөн, бирок жогорку биринчи мисалда алар мындай карама-каршылык катышты көрсөткөн жок, тескерисинче, алар бири-бирин толуктоо, биринин туюнткан маанисин экинчиси улоо аркылуу шериктеш, бир бүтүндүк турпатында келген. Ал эми кийинки мисалда ушул эле кырдаал, тескерисинче болуп, *жакшы* сөзү *жаман* сөзүнө карама-каршы мааниде келип, алар антитеза ык-амалында колдонулду да, эки адамдын (ата менен баланын) ортосундагы карама-каршылыкты ачып берүүгө көмөк көрсөттү. Мындай тилдик жана кептик кырдаалда антоним сөздөр айтылуучу ойдун маанисине көз каранды болот. Антоним сөздөрдү колдонуу да кандайдыр бир эреже, жобонун негизинде, белгилүү бир стилистикалык максатка ылайык иргелип, жазуучунун сөздөрдү ылгоо, тандоо табитине жана чеберчилигине жараша ишке ашат.

Лексикалык каражаттардын ичинен омоним сөздөр жазуучу тарабынан өзгөчө мамилени жана кылдаттык менен пайдаланууну талап кылат жана көркөм чыгармада ар түрдүү сөз оюндарын, каламбурларды түзүп, бирдей угумда келип, экспрессивдүүлүктү арттыруунун каражаты катары кызмат аткарат. Мисалы: *Бий атам ата болуп атымды чыгарбады, атым ат болуп атымды чыгарар деп, эштеп бир ат баксам...эми ошол да көп көрүнүп калган турбайбы көзүнө* (83). Бул омоним сөздөр бир сүйлөм ичинде колдонулуп, сүйлөмдүн ажарын ачып, текст кооз, көркөм, бир ыргактуу жана образдуу болуу менен омонимдерге өзгөчө көңүл бурууга, аларды башкача кабылдоого өбөлгө түздү. Омонимдер бир сүйлөмдүн (микротексттин) ичинде сейрек колдонулат, алар көбүнчө ар башка сүйлөмдөрдө кездешет. Мындай учурда деле, эгер чыгарманын жалпы жонунан карай турган болсок, алар кыйыр түрдө болсо да чыгармадагы ыргактуулукту, элестүүлүктү камсыз кылууга үлүш кошкондугун көрөбүз. Алсак, Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында көк сөзүнүн жети түрдүү омонимдик катарын колдонгон. Белгилөөчү жагдай, автор бул аркылуу өзүнүн жазуучулук чеберчилигин, сөз тандоо баамчылдыгын, сөздөргө жаңы маанилерди сыйлыгыштыруу табитинин жана тил туюмунун мыкты экендигин айтпаганда деле, биринчиден, бир эле сөздүн алкагында көптөгөн маанини туюнтууга жетишсе болорун, экинчиден, кыргыз тилиндеги мындай сөздөрдүн табиятынын кең экендигин таасын далилдеп көрсөтө алган.

Экинчи бапта (Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик каражаттардын семантика-стилистикалык табияты) терс эмоциянын лингвистика менен психологияда изилдениши, аны туюндуруучу тилдик каражаттар, терс эмоцияны билдирген тилдик бирдиктердин семантикалык топтору жана бул топтордун өз ара карым-катышы териштирилет.

2.1. Терс эмоциянын лингвистика жана психология илимдеринде изилдениши.

Терс эмоция түшүнүгү тил илиминде аз изилденген жана көптөгөн атайын тилдик (Мисалы: фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, стилистикалык, лексикалык ж.б.) изилдөөлөрдү талап кылган олуттуу маселелерден болуп саналат. Көпчүлүк тилчи окумуштуулар терс эмоция жөнүндө эмес, ошол терс эмоцияны туюнтуучу каршы болуу, тануу түшүнүгүн тилдин ар түрдүү багыттарында изилдешет. Терс эмоцияны билдирүүчү сөздөрдүн ар тараптуулугун аңдап-билүү, биринчиден, тилдеги мындай эки катмардын (оң жана терс маани) карым-катышын билүү аркылуу алардын ар бирин өз ордунда пайдаланууну эске алуу керек экендигин баамдоого, экинчиден, терс сезимдерди экинчи тарапка билдирүүдө эн

таасирдүүсүн колдонуп, ойдун ачыктыгына, образдуулугуна, сезимге тез таасир берүүсүнө жетүүгө, үчүнчүдөн, кептик чындык (факт) катары ошол терс сезимдер адамдын ички уйгу-туйгусунда кандай чагылса, аны сөз, кеп аркылуу дал ошондой деңгээлде чагылтууга жетишүүнү камсыз кылат.

2.2. Терс эмоцияны туюнтуучу орой, одоно маанидеги тилдик бирдиктер /вulgаризмдер/. Башка көркөм каражаттар сыяктуу эле терс эмоцияны билдирген тилдик бирдиктердин да көркөм чыгармада орду зор. Аларсыз каармандардын чыныгы адамдык сапаттарын чындыктагыдай ачык, так-таамай жана элестүү ачып берүүгө болбойт. Ал сөздөрдүн өзүнчө бир тобун орой, одоно маанини билдирген сөздөр (вulgаризмдер) түзөт. Адамдагы эмоциялардын бардык түрлөрүн чагылтып берүү - бул кептик зарылдык, андыктан, алардын терс, одоно, орой түрлөрүн бөлүп таштоого болбойт, ансыз адам баласынын жашоосунун реалдуу чагылуусу мүмкүн эмес. Эгер, vulгаризм сөздөр болбосо ошол орой, одоно маанини туюнткан сезимдер кайсы тилдик бирдиктер аркылуу экинчи тарапка жеткирилмек, бул - бир жагы. Экинчиден, ошол терс сезимдер кандайдыр бир сөзгө, сөз тизмектерине бириктирилет жана ошол тилдик бирдик аркылуу ишке ашат, белгилүү болгондой, лексиканын изилдөө объектиси - сөз. Демек, vulгаризмдер да лексиканын өзгөчө бир катмары боло алат. Мисалы: сөз түрүндө: Ха, арамы! Тез жеткиси келген такка (458) (жек көрүү, арам деп эсептөө мааниде), сөз тизмектери түрүндө: Тексиз селсаяк Исхактын атынын дүбүртү чыкса катыныңызды таптап, күйүгүңүздү кыпчып ордону көздөй качасыз (523).

Вулгаризм сөздөр адамдын кандай адам экенинен кабар берүүчү тилдик категориялардан боло алат. Анткени, терс мамилени ой келгендей, баш аламан айткан учурга караганда, терс маанилүү сөздөрдүн эң маанилүүсүн, эң күчтүүсүн, тез таасир берүүчү түрүн колдонуп айткан адамдын кеби же сүйлөмү бир топ маданияттуу туюнтулат. Демек, кептеги же тилдеги мындай сөздөр адамдын тил туюмунун күчтүүлүгүн, сөз тандоо баамчылдыгын жана кеп маданиятынын байлыгын, этика-эстетикалык деңгээлин чагылтат.

2.3. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик каражаттардын семантика-стилистикалык табияты. Терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин маанилик топтору жөнүндө эч бир илимий адабияттарда сөз болгон эмес, ошондуктан бул жагдай көп суроолорду, талаш-тартыштарды жаратуучу татаал маселелерден экендигин алдын ала белгилей кетмекчибиз. Мындай тилдик бирдиктер көркөм чыгармаларда каармандардын же жазуучунун кебинде терс мамилелерди туюнтуу, чындыкты так жана элестүү берүү максатында пайдаланылат. Жалпысынан терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктерди Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын негизинде төмөнкүдөй бир нече маанилик топторго бөлүштүрдүк.

1.Каргыш мааниси же каргыш сөздөр башка бир адамга жамандык каалоо, кудайга тапшыруу, жазалоо, өч алуу максатында ар түрдүү каргоолор менен берилип, жемелеп-жекирүү, каргап-шилөө маанайларын камтыйт. Каргоо сөздөрү жаралыш теги боюнча байыркылыкка ээ жана адамга таасир берүү күчү да жогору. Бул тилдик каражат оозеки кепте жана көркөм чыгармаларда терс эмоцияны билдирүүдө активдүү сөз катары көп пайдаланылат да, терс маанайды чагылтууда айтуучу үчүн да, жазуучу үчүн да баалуу материал болуп бере алат. Мисалы: «О, жарым эс, о кудай так төбөңдөн ургур, ушундай да кем акылдык кылабы?!» /447/

ж.б. Каргоо сөздөрүнүн туюнткан маанилери терең жана түрлөргө бай. Ошондуктан бул сөздөрдү майда топторго бөлүштүрүп, алардын ар биринин өзгөчөлүктөрүн, колдонулуу же айтылуу айырмачылыктарын эске алуу зарыл.

2. Тоготпоо мааниси адамдагы бирөөнү тоготпой, аны өзүнө теңсинбей, кемсинтүү маанисине мыскыл, таба кошуп айткан абалын чагылтат. Мында бирөөнү тоготпоо, аны өзүнөн кем көрүү, өзүн жогору баалоо сыяктуу сезимдер берилет. Алсак, – *Ким? Бүрүшкөн Шатман кожобу? /225/, Бул көтөрөм чал эмнени айтар экен? /46/ ж.б.у.с.*

3. Кечүү мааниси. Терс маанини билдирген сөздөрдүн ичинен кечүү сөздөрү өзүнүн өзгөчө терс боёктуулугу, таасирдүүлүгү, маанилүүлүгү менен айырмаланат. Көбүнчө мындай маани аталыгынан, балалыгынан, энелигинен же жалпысынан жакын адамынан кечүү маанисинде келет. Мисалы: *Кечтим сенин балалыгыңдан! Ак кылдым! Ак кылдым! Ак кылдым! /83-84/ Сен менин балагымдан кечсең, мен сенин аталыгыңдан кечтим! Кечтим! /84/ ж.б.*

4. Кекерлөө маанисинде эки катмар болот: кекерлөө жана суроо маанилери, б.а., бул дайыма суроолуу тыным жана кекерлеп сүйлөө аркылуу курулат. Мисалы: 1) - *Бу силер... «ордону кан кылдыра көрбөң» деп?! 2) Биринчи жолу кан болуп жаткансың?! – деп, экөбүн тең кекерлеп сүйлөдү /130/.* Кекерлөө мааниси оозеки сүйлөшүүдө терс маанайды, жини келүүнү же кыйкырууну жана басым менен, ныктап айтууну, ал эми жазуу кебинде жогорку сезимдерди туюндурган тыныш белгилердин коюлушун талап кылат.

5. Табасы кануу мааниси табалоо сезиминен кийинки маанайды өз ичине камтыган, бирөөнүн ишинин жүрбөй калгандыгына, анын максатына жетпей калышына, уят болуусуна күбө болуп жана ал нерселерди жактыруу, сүйүнүү, табалоо менен кабыл алган адамдагы ички терс маанайын чагылтат. Көбүнчө бул ички кеп түрүндө ишке ашат, бирок ошол эле учурда сырткы кеп түрүндө да кездешет. Мисалы: 1) *Науман кашкөйлөнүп: - Куп жакшы! – деди ичи өрттөнүп, оозу күлүп /412/. 2) Сыртынан сыр бербей, кебелбей, ичинен балкып, жамыраган көп көзүнчө арбагы көтөрүлүп, терисине батпай баратты. «Абил угуп жарылып кетсечи а!» деди көңүлү /326/.*

6. Ныктап суроо мааниси кадыресе суроо маанисинен өзүнүн терс боёктуулугу менен айырмаланат. Мында суроо мааниси менен кошо жек көрүү, жактырбоо, каалабоо эмоциялары да берилет. Алсак, 1) – *Бир кемпирди токтотушка чамаңар болбодубу? - деп ныктап сурады ал, көздөрү чакчайды /72/.* Белгилөө керек, бул маани өзүнөн кийин же мурда сөзсүз түрдө *ныктап сүйлөдү* же *ныктады* деген шилтеме сөздү талап кылат жана дайыма терс маанини чагылтат.

7. Өчөшүү мааниси адамдын бирөөгө өчөшкөн, анын кыжырына, кычыгына тийүү максатында атайын ал каалабаган нерселерди, кылык-жоруктарды жасоо же ал жактырбаган сөздөрдү сүйлөө учурун камтыйт. Кээде өчөшүү мааниси оң маанини билдирген сөздөр аркылуу да түзүлөт: *Ооба, сен - сулуунун сулуусу, чүрөктүн чүрөгүсүң.* Ошондуктан колдонулуу өзгөчөлүгүнө жараша өчөшүү мааниси эки учурда пайдаланылат: түз маанисинде жана өтмө маанисинде. Мисалы: - *Сиз жайгарып келиң!* - деди *Кудаяр-хан өчөшө.* - *Сиз алардын дилин билесиз. Болуптур, өз туугандарыңызды өзүңүз тынчытып келиң...* /406/ ж.б.

8. Кайдыгерлик маанисинде адамдагы өлсөң да, тирүү болсоң да мага айырмасы жок деген баарыбир мүнөзүндөгү каалабоо, жактырбоо сезимдери

туюнтулат. Мисалы: *Кербен башы андан бетер ажылдады: - **Йе, өлгөн бирөө экен! Менин эмне тиешем бар?! Бя, жара тармактан башын кемирип жатпайбы, менин ишим эмне?! /556/ ж.б.***

9.Колдобоо мааниси колдоп-коштобоо, кубаттабоо, бирөөнүн пикирине кошулбоо сыяктуу терс сапаттарды чагылтат. Колдобоо маанисинде каршы болуу маанисине караганда каршы болуу маанайы белгилүү бир деңгээлде бирөөгө көз каранды мүнөзүндө келет. Мисалы: 1) *Казый шашып башын чайкап жиберди: - **Жогунуз, хазрати – деди ал туталана, колдору калтырап жакасына барды /93/.***

10.Зекүү мааниси ар дайым каармандардын диалогдук кебинде колдонулуп, адамдагы жини келген, ачуусунун жеткен чегиндеги терс эмоцияларды өз ичине камтып, оозеки кепте зекип сүйлөө үндүн ачуу же бийик чыгышы жана колун кезөө, көзүн чакырайтуу сыяктуу ымдоо-жаңсоолор менен экинчи тарапка жеткирилсе, жазуу кебинде тыныш белгилердин ар түрдүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Мисалы: *Бек сөөмөйүн кезеди: - **Чуу көтөрбөңүз. Пайдасы жок. Чуу көтөрбөңүз - деп акырын зекип сүйлөп, жарлыкты Нүзүптүн алдына ыргытып таштады /123/.***

11.Жемелөө мааниси бирөөнү кылган күнөөсү үчүн тилдөө, жини келген учурда кимдир бирөөнү жекирүү, урушуу сыяктуу кептик кырдаалдарда колдонулат. Жемелөө маанисинин жаралышы үчүн экинчи тараптын же күнөөлүүнүн болушу чоң мааниге ээ, ансыз бул маани түзүлбөйт. Мисалы: 1) - *Башыңар дарбыз болуп колуңарга түшүп калганда ойгоносунарбы! /311/ ж.б.*

12.Ызалануу мааниси адамдагы кимдир бирөөгө катуу капа болуу, ызалануу же жеке турмушуна жана жалпы эле айлана-чөйрөсүндөгүлөргө нараазы болгон учурундагы жактырбоо, капалануу сезимдерин чагылтат. Бул маанисинин түпкүлүгүндө нараазы болуу жана ызасага батуу сезимдери жатат: - *О, бир көзүңө бир көзүң жоо болуп...кандай күн болуп кетти бу!.. Удайчылар кайда жүрүшкөн?.. /23-24/ ж.б.*

13.Оюн тактоо мааниси экинчи тараптын жаман жактарын, анын кылган иш-аракеттеринин туура эместигин башка адамдарга айтууда, далилдөө, ишендирүү, ынандыруу максатында колдонулат. Ошол эле учурда оң мааниде да келет. Биз анын терс маанайды туюнткан учуруна гана назар буруп, ушул өзгөчөлүгүндө карадык. Бул «ана, мына» ж.б.у.с. шилтеме ат атооч сөздөр аркылуу уюшулат да, кепте терс ойду, терс маанайды жана мамилени далилдөө, аныктоо максатында колдонулат. Мисалы: *Нүзүп жерге батпай кубанды, үзөңгүнү кере тээп: -**Ана, уктуңарбы! Ана!** Бул элдин мырзасы ушул ишти кылып отурса (!) уурусун кайсы жолдордо жүрөт экен! Ана! – деп чартылдап кыйкырды /89/.*

14. Коркутуу мааниси адамдагы кимдир бирөөнү коркутуп-үркүтүп, анын жүрөгүнүн үшүн алуу маанисиндеги терс эмоцияларды камтыйт. Мындай маанай көркөм чыгармаларда каармандардын кебинде колдонулуп, каармандын кимдигин, кандай образ экендигин аныктайт. Алсак, *Кылычынан канды аптыга бир жалап алып, тажаал айкырык салды Чотон: - Мен бекмин Коконго! **Жайлайм былк эткениңди! Жайла-айм!** /236/ ж.б.*

15. Жекирүү мааниси адамдагы аябай кыжыры келип, экинчи тарапты тирүү жеп жиберчүдөй болгон терс эмоциясын чагылтат. Контекст ичинде болобу, жекече колдонулабы, жекирүү мааниси терс маанисин башка эч бир маани менен алмаштырбайт, туруктуу түрдө ар дайым өзүнүн терс маанисин сактайт. Мисалы: -

Сен бооз келинди ушул кылыч менен жардың беле? – Абдырахмандын көзүнөн заар учуп, кылычты кынынан сууруп көрсөттү /411/ ж.б.

16. Кекетүү мааниси экинчи тарапты урушуп, тилдеп, буйрук иретинде өзүнүн терс оюн угуучуга ачык түрдө, түз өзүнө айткандагы учурларды камтуу менен адамдагы аябай ачуусу келген терс маанайын туюндурат. Бул маани көбүнчө «*жап оозуңду, үнүңдү бас, жаагыңды жап кыл*» деген сыяктуу буйрук иретиндеги этиш сөздөрдөн жана кээ бир фразеологизмдерден куралат: – *Жап оозуңду! Жыландын куйругун тепсегени турасыңбы?! /311/ ж.б.*

17. Кордоо мааниси бирөөнү шылдыңдоо, теңсинбөө, тилдөө, жекирүү, жактырбоо сезимдерин чагылдырат. Тилдин мындай каражаты бирөөнүн кыжырына тийүү максатында ар түрдүү терс маанини билдирүүчү кордоо түрүндөгү сөздөрдү өз маанисинин алкагында колдонот. Мисалы: *Домбу ачууланып карарып кетти: - Айныган чал! - деди ал. Мында сенин тарууңдун маселеси чечилип жатабы, айныган чал!.. /46/ ж.б.*

18. Чаңыруу мааниси адамдагы жини келип, ачуусунун жеткен чегиндеги терс сезимдерди берет. Көркөм чыгармаларда мындай терс маани сөзсүз түрдө *чаңырды* жана *чыңырды* деген этиш ремарка-сөздөрү аркылуу туюнтулат, бул сөздөрүсүз чаңыруу маанисиндеги терс маанайдын жаралышы мүмкүн эмес. Мисалы: *Ибрагим Хайал көзүнөн заар чачып: - Эмне? Айт тез! Эмне болуп кетти?.. - деп чаңырды /77/ ж.б.*

19. Буйрук мааниси оң жана терс маанайды чагылтуу менен, адамдагы бирөөгө карата айтылган күчтүү сезимдеги айтылышты, жек көрүү сыяктуу терс сезимдерди жана жөн гана буйрук иретинде айтылган учурларды камтыйт. Терс маанидеги буйрук сөзү ар дайым терс мамилени туюндуруп, пикир алмашууда жана көркөм чыгармаларда кеңири колдонулат. Мисалы: - *Эй, муну өзүң ич, - деди Мусулманкул, - куй чоңуна! /136/ ж.б.*

20. Күмөн саноо мааниси көбүнчө адамдагы кимдир бирөөнүн кебине же анын жакшылыгына ишенбеген учурунда, ал адамды жаман адам катары санап, өз оюнда аны каралап, туура эмес деп баалаган мезгилинде колдонулат. Бул ички кеп түрүндө да, сырткы кеп түрүндө да кеңири пайдаланылат: «*Бу кыйды чал эмнени имерип отурат? И, алдагысы келет го?!*» деп ойлонду Исхак /482/ ж.б. Кээде күмөн саноо мааниси орток же бейтарап мүнөзүндө да келет, б.а., мындай учурда ал адамдагы күдүк, белгисиз, болсо керек, кантип эле, ишенбейм, чын элеби деген сыяктуу ички оюн же анын негизинде жаралган жеке өзүнө гана таандык болгон орток жана терс маанайдагы пикирин чагылдырып калат.

21. Капалануу маанисинин алкагында кимдир бирөөгө же кандайдыр бир нерсеге жини келүү, ага карата капалануу, ызалануу, кайгыруу жана аны жек көрүү, жактырбоо сыяктуу адамдагы терс мамилелер ачыкка чыгат. Бул маанини жаратууда дайым терс эмоция коштолуп айтылгандыктан, капалануу мааниси терс маанайсыз жаралбайт: *Эшигине чыгып, Сарыбай жер муштап отура калды: - О.. Кол жууптурбуз эмесе аттан! /302/ ж.б.*

22. Нараазы болуу мааниси адамдагы өз жашоосуна, тагдырына, жеке турмушуна болгон нараазычылыкты, наалууну сүрөттөйт. Көркөм чыгармаларда каармандардын кебинде колдонулуу менен, ал каармандын жашоосун, тагдырын жана эмнеге нараазы экенин таамай көрсөтөт. Мисалы: *Кудаяр-хан эсине келип, «Өй,*

кудрет, бу бала дегенди неге атага кас жаратасың а?!» - деди. – Жашында кубаныч, эр жетсе душман..» /458/ ж.б.

23. Жийиркенүү мааниси адамдагы кандайдыр бир нерсени каалабай, андан жийиркенип, жүзүн үйрүп, аны арам деп эсептеген учурларын камтып, андан баш тарткан абалын камтыйт. Романда мындай маанинин айбанаттарга салыштыруу жана динге байланыштуу айтылган түрлөрү аркылуу ишке ашкан. Мисалы: *Кожо: - Бейнамаз! Бейнамаз башкарган ордонун касиети болбойт... Иши азали алдыга кетпейт.../117/, О жараткан, кантип жан сакташат бу жапайылар? /603/ ж.б.*

24. Кыйынсынуу мааниси адамдагы өз күчүнө ишенүү, өзүнүн сөзүнө жооп берүүгө кудурети жетүү, менменсинүү, манчыркануу маанайларын сүрөттөп, адамдагы ашкере өзүнө ишенген, мактанган, кыйынсынган абалдарын чагылтат. Мисалы: *- Мейли, алачандарынан ок өтпөй турган болсо, мейли, келе беришин!- деп сүйлөп /20/ ж.б.*

25. Уяткаруу же намысына тийүү мааниси адамдагы жактырбаган, жек көргөн адамын эл алдында же көпчүлүктүн астында уят кылуу, анын кыжырына тийүү, намысына шек келтирип сүйлөө сыяктуу терс эмоцияларды чагылтат. Бул маанинин түпкүлүгүндө жек көрүү, жактырбоо, бирөөнү мыскылдап келекелөө, анын уятын чыгаруу, намысына тийүү сезимдери туюнтулат: *Эй!!! өңкөй эркексингендер!!! Бя?! Эрлөлөр жерге колбашыңарды жиберип коюп, карап турасыңарбы, Курбан бектин арамза жигиттериндей болуп, ыя?! /309/ ж.б.*

26. Айыптоо мааниси бирөөнү айыптап, күнөөлөгөндөгү, анын айыбын таап, бетине айткан учурдагы терс эмоцияларын камтыган маани болуп, мында бирөөнү айыптоо аркылуу ал адамга карата болгон терс мамиле, көз караш, жактырбоо, тилдөө сыяктуу маанайлар ачыкка чыгат. Мисалы: *«Караң ки, баары ууру, баары чыккынчы, баары ашкеби!..» деп, жүзүн үйрүп, ындыны өчөт /376/ ж.б.* Айыптоо мааниси үч түрдүү жагдайда колдонулат: 1) көзүнчө же түз өзүнө айтуу 2) ички кеп түрүндө 3) бирөөгө айтып айыптоо аркылуу.

27. Кыжырдануу мааниси өзүнүн эмоциялуулугу, образдуулугу, көркөмдүүлүгү жана дааналыгы, тактыгы менен башка маанилерден айырмаланат. Бул маани адамдын жини келген учурунун эң бийик деңгээлин чагылдырат. Кыжырдануу мааниси жек көрүү сезими менен айтылат да, жөн гана жактырбоо, каалабоо маанайлары камтыбастан, ошол сезимдерди күчөткөн, алардан да жогору болгон терс эмоцияларды туюнтат. Ошондой эле бул маани каармандын же сүйлөөчүнүн жеке кебинде да, анын кыймыл-аракети, ымдоо-жаңсоолорунда да берилет, ушулардын баары жуурулушкан түрдө, бирге ишке ашып, адамдагы кыжырдануу маанайын чагылтат. Мисалы: *- Бек, сиздин азиз каллеңиз үчүн бу дүйнөдө да, о дүйнөдө да сурак бергим келбейт, - деди кыжыры келип, /514/ ж.б.*

28. Табалоо мааниси адамдагы бирөөнү табалап, анын үстүнөн күлүү, кыжырына тийүү, кеги кануу сыяктуу сезимдерди чагылтат. Оозеки кепте бул маани үндүн таба кылуу менен айткан өзгөчө кыраат, дикциясы, тону менен берилет, ал эми көркөм чыгармаларда, бул - сөзсүз түрдө жазуучу тарабынан *табалады, табалап кыйкырды, таба кыла айтты* деген өңдүү түшүндүрмө-этиш сөздөрү аркылуу туюндурулат: *- Э, ууру Исхак, тексиз селсаяк!- деп табалап калды Исхакты. Алың калай?! Жөнөдүңбү? Майли, бар, сенин барар жагың ошояк! /615/ ж.б.*

29. Сөгүш мааниси көркөм стилде болсун, сүйлөшүү стилинде болсун сөгүү маанисиндеги каражаттардын айрым бир түрлөрүн дал өзүндөй айтылышта колдонуу этикалык эрежеге туура келбейт. Ошондуктан жазуучулар аларды кыскартып, көп чекит менен же имитациялап берет: *А, энеңди... - деп обдулуп калды /102/ ж.б.* Көбүнчө бул эркек кишилердин кебинде колдонулуп, жини келгендеги абалын таамай сүрөттөйт: *-Ой! Ой, энеси талак! Эмне токтойсуң сен?! Бля, атаңдын абагайы беле ошол?! У энеси талак... /556/ ж.б.*

30.Тууроо маанисинде бирөөнүн кыял-жоругун, кыймыл-аракетин, сүйлөгөн сөзүн, туруш-турпатын куду ошол адамдын өзүндөй кылып чагылтып же көрсөтүп берүү маанайы каралат. Мындай мааниде бир эле адамдын гана жүрүш-турушу сынга алынбастан, нерселердин же жаныбарлардын да сөлөкөттөрү кошо тууралып колдонула берет. Бул аркылуу айтылуучу ой далилдүү, таасирдүү болот, негизгиси терс эмоция образдуу болуп туюнтулат: *«Чычкагын калтырбай!» деп, анын өз сөзүн атайын кошумчалап койду Бекназар /319/ ж.б.*

31.Шылдыңдоо мааниси бирөөнүн үстүнөн күлүү, шакебелөө, келекелөө, мыскылдоо маанайларын камтып, көркөм чыгармаларда көбүнчө ал ремаркаланып колдонулат. Бул маани *шылдың кыла, мыскылдап ж.б.у.с.* шилтеме сөздөрү аркылуу да, аларсыз да шылдыңдоо маанисин туюнта берет: *Көзү жок жерде ким көрүнгөн шакебелеп, атанын жаман калдин тилегин көр дешип, күлүп жүрүштү /82/, - Бар эми ушунчаңда, баатый, - деп койду Алмамбет, жарпы жазыла, шылдың кыла, /147/ ж.б.*

32. Жек көрүү мааниси бирөөнү жек көргөн, жактырбаган, көргүсү келбеген учурдагы маанайларды чагылтат. Жек көрүү маанайы сырткы кеп: *«Куйтулар! Өлкөнү куруттуңар, окшошкон куйтулар!!» - деп, өзүнөн өзү чаңырып жиберди /484/ жана ички кеп: «Күнүйгөн ашкеби!» деди ичинен /520/ түрүндө да берилет.*

33. Кемсинтүү мааниси кекейүү, өзүн жогору сезүү, бирөөнү өзүнө тең көрбөө маанайларын чагылтат: *- Сен амириңдин ким экенин билесиңби? Насурулла амир эмес, Насурулла бир карөзгөй! Кайсы атасы өкүмдар болду эле? /102/ ж.б..*

34.Жактырбоо мааниси бирөөнү жактырбоо, каалабоо, кыртышы сүйбөө маанайларын сүрөттөйт. Бул үч түрдүү жол менен ишке ашат: 1) ички пикиринде жактырбоо 2) үндүн тону, дикция жана ымдоо-жаңсоолордун жардамы менен жактырбоо сезимдерин билдирүү 3) сөз, сүйлөм же кеп түрүндө каалабоо маанайын билдирүү. Мисалы: – *Кайсы көрдөн жетип келди ал?.. /72, /- И, ишиңиз кандай датка?.. – деп, Абдымомун бир күңк этти /417/ ж.б.*

35. Каардануу мааниси адамдагы каары келип, урушарга жоо таппай турган абалын сүрөттөө менен, заарын чачуу, өзүнүн каарына өзү туттуугу сыяктуу терс маанайларды камтыйт. Мисалы: *Касым миңбашы тиштенип ордунан тура калды: - Булардын уругу али үзүлбөптүр го! /173/ ж.б.*

36. Какшыктоо мааниси оң маанидеги сөз же сүйлөм, кеп аркылуу терс ойду берүү, какшыктоо, кычысына тийүү маанайларын билдирет. Башка терс манилерге караганда какшыктоо маанисинде айтылуучу ой угуучуга таамай жана ачык айтылат. Мисалы: *Бир тиктеп башын чайкап койду генерал: - Каалаганда жүрүү, баш оогондо кетип калуу сиз экөөбүздүн эркибиз эмес экен, урматтуум /606/ ж.б.*

37. Каршы болуу мааниси макул болбоо, кубаттабоо, көнбөө, ынанбоо сезимдерин чагылтып, каршы болуу маанайынын тактыгын, жыйынтыктуулугун, тууралыгын далилдейт. Бул маани кандай шартта болбосун өзүнүн каршы болуу

маанисинен жазбайт: - *Эч кандай шартты укпайбыз! Эч кандай шартты кабыл албайбыз! Уктуңузбу, парваначы? /421/ ж.б.*

38. Бушутуу мааниси коркутуу маанайынан кийинки, андан жогору болгон терс эмоцияны камтып, адамдагы бирөөнүн кесин, үшүн алуу, ага өз күчүн, алын көрсөтүү сыяктуу бушутуу маанайларын камтыйт. Мындай маани коркутуу маанисине караганда бир топ адамга таасир берүү күчүнүн жогору экендиги менен айырмаланат: - *Бул эмне деп жатам, мен! – деп, буудайды дагы анын бетине такады. – айтасыңбы же... жана - Тыбыраба! Жаныңдан үмүт кылсаң тыбыраба! – деди, анын жүзү тийип туруп муз тоңдурган кышкы күн сыяктуу муздак, ырайымсыз болуп кетти /85/ ж.б.*

39. Келекелөө маанисинде бирөөнүн оорулуу жерине тийүү, мыскылдоо, анын үстүнөн күлүү, кемсинтип сүйлөө сыяктуу терс эмоциялар каралат. Мындай мааниде шылдыңдоо маанайы бир топ курч берилет да, экинчи тараптын кемчиликтери катуу сынга алынып, анын терс жактары ашкереленип, мазакталат: - *Ой, тентиген аксылык! Ой! Бул эмне кылганың! /87/ ж.б.*

40. Жини келип кетүү мааниси. Жини келип кетүү мааниси адамдагы капысынан же тез аралыкта аз убакыттын ичинде жини келген учурун камтыйт. Көбүнчө бул маани *тура калуу, обдулуу, ордунан так секирүү* ж.б.у.с. кыймыл-аракеттер менен коштолот. Мисалы: *Шерали чаңырып жиберди: - И! такыр кайрат кирбейт буга дедиңер беле! Ошон үчүн кордоп жүрдүңөр беле! /121/*

41. Каапыр сөзүн камтыган маани динсиз, кылык-жоругу начар, жүрүш-турушу бузулган деген сыяктуу маанайларды чагылтат да, терс бааны жаратат. Негизинен бул сөз дини башка, мусулман дининен сырткары турган элдердин атуулдарына карата айтылат. Кээде мындай маани ислам динин башка динге алмаштырган мусулман адамдарына да карата колдонулуп, терс маанай, көз карашты туудурат. Мисалы: *Ар бир мечитте, ар күнү «каапырга сатылып кеткен шайтанга» дуулдап наалат айтылууга өтүлүүдө жана «О, алла... Каапырдын жүзүн көрсөтпө, о алла, тарт чымындай жанымды келмекей пендем десең... о, алла...» /493/ ж.б.*

42. Айбанаттарга салыштыруу аркылуу айтылган терс маани оозеки сүйлөшүүдө жана көркөм чыгармаларда кеңири колдонулуп, терс баалоону экинчи тарапка билдирүүдө өтө ыңгайлуу тилдик каражат катары пайдаланылат. Бул маанини камтыган сөздөрдү колдонуу оозеки сүйлөшүүдө болобу, көркөм чыгармада болобу, сүрөттүүлүктү, образдуулукту камтып, адамдын терс жактарын чагылтууда натыйжалуу каражат катары кызмат кылат жана адамдагы салыштыруу жөндөмдүүлүгүн жана ал адамдын экинчи тарапты канчалык деңгээлде жактырбоосун билдирет: *Жашырынбы! Куйтуңдаган, түлкүнүн куйругу!- деди өзүн токтото албай /100-101/ ж.б.*

43. Бирөөнүн атына шек келтирүү маанисинде сөз болуучу тараптын терс жактары же кемчиликтери тескөөгө алынып, ар тараптуу сындалып, анын атына ушак сөз айтуу сыяктуу терс маанайлар берилет: – *Карабек каракчы мага кол салды! /88/, Мырзат деген шүмшүк Эки-Суу-Арасына туугандарга келген жеримде байкатпай кол салып,.. /158/ ж.б.*

44. Эскертүү мааниси келечекте, алдыда боло турган коркутуу маанайындагы көрсөтөм, менден бирди көрөсүң деген сыяктуу терс сезимдерди камтыйт. Мындай маани айласыздыктан же алсыздыктан, өз күчүнө ишенбегендиктен жана коркутуу,

үркүтүү, чочутуу максатында да айтылышы мүмкүн. Эскертүү маанисинде эч ким жазаланбайт, мында сүйлөөчү тараптын алдын-ала айткан эскертүүсү гана берилет. Мисалы: - *Бля? Ушу эртең бошонуп кетсем, сени да атын салам. Ушуга ишенесиңби Абил бий?! /349/ ж.б.*

45. Бирөөнү каралоо маанисинде экинчи тарапты күнөөлөп айыптоо, каралоо, анын кылган ишин туура эмес деп саноо сыяктуу сезимдери берилет. Мында сүйлөөчү бирөөнү каралоо аркылуу ал адамга карата өзүнүн терс мамилесин билдирип, ошондой эле жок жерден туура эмес деп баалап, ак жеринен ал адамды кара деп эсептеген учурларын да камтый алат: - *Чыккынчы! Канча төлөдү Абдрахман сага? Саткын! – деп чаңырды, ордунан тура калып, Атакулдун артынан тооруй басты /533/ ж.б.*

46. Арман кылуу мааниси адамдагы аттиң кылуу, бармагын тиштөө, бекер кылган экенмин деген ичи кынжылуу, кысылуу сезимдерин чагылтат. Мындай маани көп учурда адамдагы терс мамиле, жактырбоо сезимдерин камтыйт. Мисалы: *«Атаны...өзү теңелбесе жамандын сөзү теңелет деген ушубу...» деп айласы жок токтоло калды Абил бий /349/ ж.б.*

47. Бирөөгө кара саноо же жамандык каалоо мааниси экинчи тарапка бактысыздыкты, иши жүрбөөчүлүктү же жалпысынан эле жамандыкты тилөө сыяктуу маанайларды камтыйт. Мындай маанинин алкагында адамдагы ичи тардык, көрө албастык, бакылдык сапаттары ачыкка чыгат. Ошондой эле терс мамиле үчүн, экинчи тараптын көрө албастыгына жооп кылуу максатында да бирөөгө жамандык каалоо мааниси колдонулат. Мисалы: *Бир ууртун тартып жымыйып гана койду: «Мейли, кайраты жетсе Бекназарды башка эки чапсынчы, менин эшигимде!» деген ой кетти /350/ ж.б.*

48. Жини келүү мааниси адамдагы кыжырынын келип, бирөөнү жактырбай турган абалын сүрөттөө менен, экинчи тарапты тилдөө, урушуу маанайларын камтыйт. Мындай мааниде адамдын сырткы терс эмоциялары даана байкалып, анын ачуусунун канчалык деңгээлде келгендиги сүйлөөчүнүн же каармандын кебинен жана ал-абалы, кыймыл-аракети жана түрдүү ымдоо-жаңсоолорунун түрлөрүнөн ачык болот. Мисалы: *Тааныбасачы? Бу жалаа болсочу? – деди атын темине, чалыр көзү кызарып, бир шумдуктуу жылтылдап /323/ ж.б.*

49. Каргануу маанисиндеги каргоолордо башка каргыш сөздөрүнө салыштырмалуу жек көрүү, жактырбоо, нараазы болуу деген сыяктуу терс сезимдер берилбейт. Мындай тилдик бирдиктер дайыма 1-жакта айтылып, айтуучунун терс маанайын жана анын ак, адал, тууралыгын сүрөттөйт. Карганууну адам өзүнө карата айтат: *Баламдын боорун жейин, тааныбайм... Баламдын боорун жейин.../86/ ж.б.*

Жалпысынан айтканда, романда терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктер өтө жыш колдонулары жана алардын семантикалык топторунун арбын экендиги айкын болду. Арийне, сөздөр, ал кандай маанини билдирбесин, анын табияты өтө татаал. Мунун бир далили катары жалпысынан терс маани деп аталган кубулуштун көп катмарлуулугун, бул катмардын бир-биринен ажыратуунун өтө кыйындыгын көрсөтсөк болот. Сүрөткердин сүрөткерлик чеберчилиги каармандарынын белгилүү бир кырдаалдагы ички психологиялык уйгу-туйгусу ушул катмардын кайсынысына дал келерин андай билишинде жатат.

Корутунду

Эмоция жана эмоциялуулук кубулуштары өз ара тыгыз байланышкан, бири-биринен бөлүп кароого мүмкүн болбогон тилдик татаал категориялардан; эмоция жана сезим, баалоо түшүнүктөрү бири-бирине дал келип да, дал келбей да калат. Ошондуктан, алардын жалпылык жана жекелигинде талдоо аталган кубулуштардын табиятын ачат; эмоциялык, экспрессивдик жана баалоо маанилери өз алдынча маани болун менен бирге, алар кээде бирге-чогуу ишке ашат; тилдеги эмоция жана эмоциялуулук түшүнүктөрү биригип келип, эмоциялык лексиканы жаратат. Мунун алкагында сөздөрдү, сөз тизмектерин, синонимдерди, омонимдерди, антоним, көп маанилүү сөздөрдү ж.б. кароого болот; терс эмоция адамдын интеллектуалдык логикасынан сырт турган татаал тубаса психико-организмдик кубулуш болуп саналат; вульгаризмдер - кептеги же тилдеги орой, одоно деп эсептелген лексикалык өзгөчө катмар; терс эмоцияны туюнтуучу тилдик бирдиктерди бир канча семантикалык топторго бөлүү аталган кубулуштун табиятын ачат.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. Көркөм текст адабий стилдин бири катарында. // Наука и новые технологии: Серия 5. Педагогика. Филология. – Бишкек, 2006. – №7-8. – 13-15-бб.
2. Эмоция, эмоциялуулук жана баалоо. // Социальные и гуманитарные науки: Серия 4. Филология. – Бишкек, 2007. – № 5-6. – 160-164-бб.
3. Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын тилин изилдөөнүн айрым маселелери: // Известия ВУЗов: Серия 5. Педагогика. Филология. – Бишкек, 2009. – № 2. – 185- 188-бб.
4. Көркөм чыгарманын тилинин айрым өзгөчөлүктөрү. // КРУИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Тил, адабият жана искусство маселелери: Серия 3. Тил илими. – Бишкек, 2009. – № 4 (9). – 239-244-бб.
5. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы ымдоо-жаңсоолор. // К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин илимий-практикалык басылмасы. Кыргыз тили жана адабияты: Серия 1. Тил илиминин маселелери. – Бишкек, 2009. – № 16. – 125-128-бб.
6. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романында терс эмоциянын берилиши. // Наука и новые технологии: Серия 7. Научные сообщения. – Бишкек, 2009. – № 3. – 299-302-бб.
7. Эмоциялуу, баалоо жана экспрессивдүү маанилер (Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын мисалдарынын негизинде) // КРУИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Тил, адабият жана искусство маселелери: Серия 1. Тил илими. – Бишкек, 2010. – № 1,2 (10,11). – 62-67-бб.
8. Терс эмоциянын лингвистика жана психология илимдеринде изилдениши. // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин ЖАРЧЫСЫ. – Бишкек, 2010. – № 1. – 185-189-бб.

РЕЗЮМЕ

Кошматова Жылдыз Жанышбаевна

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин семантикалык топтору

10.02.01. – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: *эмоция, эмоциялуулук, экспрессивдүүлүк, сезим, баалоо, эмоциялык маани, экспрессивдүү маани, баалоо мааниси, эмоциялык-экспрессивдүү-баалоо маани, терс эмоция, вульгаризм.*

Иштин максаты – терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктерди өзгөчө каражат катары кароо жана алардын семантикалык топторун Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын мисалдарынын негизинде аныктоо.

Изилдөөнүн **объектисин** кыргыз тилиндеги эмоциялуу-экспрессивдүү жана баалоочу маанини билдирүүчү тилдик каражаттар, ал эми **предметин** “Сынган кылыч” романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин семантикалык топтору түзөт.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары:

- 1) эмоция, эмоциялуулук категориялары ар тараптуу талдоого алынды;
- 2) эмоциялуу, экспрессивдүү жана баалоо маанилеринин өз алдынча жана бирге-чогуу келген учурлары жана ал маанилердин жалпылык, айырмачылыгы териштирилди;
- 3) эмоциялуулуктун синоним, антоним жана омоним кубулуштарында туюнтулушу сыпатталды;
- 4) терс эмоциянын тилдик жана психологиялык табияты иликтенди;
- 5) тилдеги орой, одоно (вульгаризм) сөздөрдүн лексикалык системадан алган орду көрсөтүлдү;
- 6) жалпы түрк тил илиминде алгачкы жолу терс эмоцияны туюнтуучу тилдик бирдиктер семантикалык жактан ар тараптуу талдоого алынды;
- 7) “Сынган кылыч” романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктер семантикалык топторго бөлүштүрүлдү.

РЕЗЮМЕ

Кошматова Жылдыз Жанышбаева

Семантические группы языковых единиц, выражающих отрицательные эмоции, в романе Т. Касымбекова «Сынган кылыч /Сломанный меч»

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по дисциплине 10.02.01 – «Кыргызский язык»

Ключевые слова: эмоция, эмоциональность, экспрессивность, чувство, оценка, эмоциональное значение, экспрессивное значение, оценочное значение, эмоционально-экспрессивно-оценочное значение, отрицательная эмоция, вульгаризм.

Цель работы – рассмотреть языковые единицы, выражающие отрицательные эмоции, в качестве особых средств и определить их семантические группы на основе примеров из романа «Сынган кылыч /Сломанный меч».

К **объектам** исследования относятся языковые средства, выражающие эмоционально-экспрессивные и оценочные значения, а к **предметам** - семантические группы языковых единиц, выражающих отрицательные эмоции, в романе Т. Касымбекова «Сынган кылыч /Сломанный меч».

Основные результаты исследования:

- 1) категории эмоции, эмоциональности подверглись комплексному разбору;
- 2) расследованы случаи использования эмоциональных, экспрессивных и оценочных значений по отдельности и вместе, и похожие черты и различия этих значений;
- 3) описано выражение эмоциональности синонимами, антонимами и омонимами;
- 4) исследована языковая и психологическая природа отрицательных эмоций;
- 5) указано место вульгаризмов в языке в лексической системе;
- 6) впервые в общем тюркском языкознании языковые единицы, выражающие отрицательные эмоции, были подвергнуты комплексному разбору;
- 7) языковые единицы, выражающие отрицательные эмоции, на примере романа «Сынган кылыч /Сломанный меч», распределены по семантическим группам.

SUMMARY

Jyldyz Janyshbaevna Koshmatova

Semantic groups of linguistics units expressing negative emotions in “Broken Sword” novel by T. Kasymbekova

Dissertation for the degree of a candidate of Philological Sciences
in discipline 10.02.01 – Kyrgyz Language

Key words: emotions, emotional sensitivity, expressiveness, feeling, rating, emotive meaning, expressive meaning, attitudinal meaning, emotional-expressive-attitudinal meaning, negative emotion, vulgarism.

Work objective: to consider linguistic units expressing negative emotions as special means and determine their semantic groups based on examples from “Broken Sword” novel.

Objects of research include linguistic means expressing emotional-expressive and attitudinal meanings, and **subject** of research include semantic groups of linguistics units expressing negative emotions in “Broken Sword” novel by T. Kasymbekova.

Basic results of the research are:

- 1) emotion categories, emotions were subjected to complex analysis;
- 2) cases of emotional, expressive and attitudinal meanings application were analyzed separately and together as well as similar features and differences of these meanings;
- 3) emotional sensitivity was described with synonyms, antonyms and homonyms;
- 4) linguistics and psychological nature of negative emotions were studied;
- 5) vulgarism place was specified in lexical system of the language;
- 6) linguistics units expressing negative emotions were subjected to complex analysis for the first time in General Turkic Linguistics;
- 7) linguistics units expressing negative emotions were classified according to semantic groups by example of “Broken Sword” novel.

КОШМАТОВА ЖЫЛДЫЗ ЖАНЫШБАЕВНА

АВТОРЕФЕРАТЫ

Басмага берүү үчүн кол коюлду 02.03.2011.

Формат 60x84/16. Көлөмү 1,5 уч.-изд. л.

Офсет кагазы. Басмасы офсеттик.

Нускасы 100 Заказ 599

720023, Бишкек шаары, Малдыбаева к. 34 б
Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт
жана архитектура университети

